

GLOBALIZACIJA SKRBSTVENEGA DELA IN POLOŽAJ PRIMORSKIH SKRBSTVENIH DELAVK V ITALIJI

Majda HRŽENJAK¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Globalizacija skrbstvenega dela in položaj primorskih skrbstvenih delavk v Italiji

V besedilu avtorica, izhajajoč iz kvalitativne metodologije individualnih intervjujev, umešča primorske skrbstvene delavke, ki dnevno prestopajo slovensko-italijansko državno mejo, da bi v Italiji čistile, varovale otroke in negovale starejše, v sodobne globalne skrbstvene ekonomije. Glavni namen članka je analiza specifičnih značilnosti neformalnega skrbstvenega dela na tem mikroobmejnem območju, da bi poudarili izjemnost primorskih skrbstvenih delavk na globalnih trgih skrbstvenega dela. Analiza temelji na šestnajstih polstrukturiranih intervjujih s slovenskimi državljanjkami, ki iz obmejne regije z Italijo dnevno migrirajo na delo v gospodinjstva v Italiji, in na aktualnih raziskavah o globalnih skrbstvenih ekonomijah v Evropi.

KLJUČNE BESEDE: transnacionalne skrbstvene ekonomije, globalne verige skrbi, obmejna regija, migracije, spol, ženske

ABSTRACT

The Globalization of Care and the Situation of Slovenian Care Workers in Italy

Based on individual interviews the author locates in contemporary global care economies Slovenian care workers who commute to Italy daily in order to perform cleaning and provide care for children and the elderly in private households. The main purpose is to identify the specific characteristics of informal care work in this micro border region between Italy and Slovenia, and to highlight the specific position of Slovenian care workers in global informal care markets. The analysis is based on 16 semi-structured interviews with female Slovenian citizens in the border region with Italy who commute daily to work in Italian households, and on current research on global care economies in Europe.

KEY WORDS: transnational care economies, global care chain, border region, migration, gender, women

UVOD: GLOBALIZACIJA SKRBSTVENEGA DELA

Zaradi vzpona sistemov blaginje in večje ekonomske enakosti je zaposlovanje plačanih čistilk, varušek in negovalk v zasebnih gospodinjstvih v povojni Evropi, zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, skoraj povsem izginilo, od osemdesetih let pa se spet povečuje (Cancedda 2001;

¹ Dr. sociologije, višja znanstvena sodelavka, Mirovni inštitut, Metelkova 6, SI-1000 Ljubljana, majda.hrzenjak@guest.arnes.si.

Anderson 2000). Razloge za to je mogoče iskati v součinkovanju demografskih, socialnih in političnih procesov, kot so staranje prebivalstva, krčenje socialne države in deregulacija socialnih storitev, zlasti pa vse večja in intenzivna participacija žensk na trgu dela, ki ni pospremljena z učinkovitimi politikami enakosti spolov in socializacije skrbstvenega dela, ki bi ženske razbremenile »dvojnega delovnega dne« (Hochschild 1989; Williams 2005). Medtem ko se postindustrijske družbe soočajo z naraščajočim skrbstvenim primanjkljajem (Daly, Rake 2003), se spreminja tudi dinamika sodobnih migracij (Castles, Miller 2003). Neoliberalne politike, ki naj bi zagotovile vračilo zunanjih dolgov držav v razvoju, so prispevale k uničenju lokalnih ekonomij, demontaži socialnih storitev, od katerih so odvisne predvsem ženske, visoki brezposelnosti in revščini, kar ženske v državah v razvoju potiska v vlogo hraniteljic družine in vzpostavlja pogoje za globalno feminizacijo migracij. Oba razvoja se združita v neformalnem zaposlovanju migrantk v zasebnih gospodinjstvih, ki prevzamejo reproduktivno delo žensk srednjega in višjega razreda globalnega severa in zahoda, ki se, spodbujene s politikami enakosti spolov, vse bolj aktivno vključujejo na trg dela.

Povezavo med skrbstvenim primanjkljajem, feminizacijo migracij ter strukturnimi neenakostmi sta artikulirali Rachel Salazar Parreñas (2001) v svoji doktorski raziskavi o filipinskih skrbstvenih delavkah v Rimu in Los Angelesu s konceptom »mednarodne delitve reproduktivnega dela« ter Arlie R. Hochschild (2000), ki je na podlagi raziskav Rachel Salazar Parreñas razvila koncept globalne verige skrbi (GVS). Avtorici sta s tem opozorili, da je iz študij globalizacije povsem izpuščen vidik reproduktivnega dela in ospoljenosti globalizacije, ter pokazali, da mednarodno delitev reproduktivnega dela oblikujejo globalni kapitalizem in sistemi neenakosti spolov v državah izvora in ciljnih državah (Parreñas 2001: 72). V konceptualizaciji Arlie E. Hochschild (2000: 131) arhetipska GVS vključuje »starejšo hčerko iz revne družine, ki skrbi za svoje brate/sestre, medtem ko je njena mati varuška otroku migrantke, ki skrbi za otroka družine v bogati državi«. Nicola Yeates (2005) poudari, da GVS implicira procese selokacije skrbstvenega dela tako v državi izvora kot v ciljni državi. V državi izvora migrantka selocira svoje skrbstveno delo sorodnici ali najeti skrbstveni delavki, pogosto sodržavljanke, ki ji revščina onemogoča, da bi tudi sama migrirala, medtem ko v ciljni državi pripadnica srednjega ali višjega razreda alocira skrbstveno delo najeti migrantki. Vrednost dela proti koncu verige upada in se spremeni v neplačano delo ženskih članic družine migrantske delavke v izvorni državi. Ti procesi vključujejo različne vrste migracij: interne ruralno-urbane, meddržavne, regionalne in transkontinentalne (Hochschild 2000: 132). Hkrati pa koncept GVS razkriva procese transnacionalizacije družin, v katerih se formirajo transnacionalna gospodinjstva in povezave med njihovimi člani/cami, vključno z otroki (prav tam). Nicola Yeates (2004: 379) predlaga razširitev koncepta GVS, ki implicira heterogenost globalnih skrbstvenih trgov, multidimenzionalnost skrbstvenega dela in historizacijo skrbstvenih verig. Predlaga, da se poleg nekvalificiranega dela (npr. varuš in čistilk) v raziskave vključuje tudi kvalificirano delo (npr. medicinske sestre, negovalke); da se poleg migrantk, ki so matere, upošteva raznolikost družinskih statusov in tipov gospodinjstev migrantk in migrantov (npr. poročenih/samskih, z/brez otrok, z/brez razširjene družine); da se poleg materinskega dela raziskuje tudi skrb za starejše ter izobraževalne, seksualne, religijske in druge socialne storitve; da poleg zasebnega gospodinjstva kot delovnega mesta analize vključujejo tudi institucije (npr. bolnice, šole), pri tem pa naj se upošteva distinkcija med državnimi in nedržavnimi delovnimi okolji; še zlasti poudari potrebo po osvetlitvi zgodovinskih kontinuitet in diskontinuitet posamezne GVS.

Evropska refleksija součinkovanja feminizacije migracij, skrbstvenega primanjkljaja in sistemov blaginje (Williams 2005; Lutz 2008; Widing Isaksen 2010), ki je bila po letu 1990 soočena z naraščajočimi migracijami z vzhoda na zahod Evrope, poudari, da globalizacija skrbstvenega dela ni samo posledica ekonomske globalizacije ter neenakosti med globalnim severom in jugom, pač pa jo sooblikujejo geopolitične spremembe v Evropi, kot so širitev Evropske unije, vojne na Balkanu in vpliv neoliberalnih politik na tranzicijske vzhodnoevropske družbe. Kot pomemben dejavnik »globalne ekonomije skrbi« (Williams 2005) in »neformalnih skrbstvenih trgov« (Lutz 2008) avtorice poudarijo vlogo države v odzivu na intenzivno zaposlovanje žensk, ki spreminja družinski model, v katerem je moški hranitelj družine, ki s svojim delom zunaj doma ekonomsko preživlja družino, ženska pa je kot gospodinja in mati skrb-

nica doma, v dvokarierni družinski model, v katerem sta oba odrasla partnerja zaposlena zunaj doma. Vzporedno s tem potekajo premestitve odgovornosti od javnega zagotavljanja skrbstvenih storitev k privatiziranim rešitvam, kar se odraža v tipu socialnih podpor, ki jih država namenja državljanom/državljanke, ki imajo skrbstvene potrebe. Namesto zagotavljanja javnih storitev številne evropske države (npr. Velika Britanija, Španija, Nemčija, Francija, Italija, Finska, Švedska, Nizozemska, Avstrija) uvajajo politike delnega pokritja stroškov skrbi za otroke v obliki *denar-za-skrb podpor* (angl. *cash-for-care allowances*), na področju oskrbe starejših pa neposrednih dodatkov k pokojninam, ki starejšim omogočajo, da na skrbstvenem trgu kupijo ustrezno količino skrbstvenih storitev (Ungerson, Yeandle 2007). Ta način (de)regulacije skrbstvenih storitev spodbuja razvoj specifične oblike poglobljene oskrbe, ki je individualizirana in si jo uporabnik poišče sam na (globalnih) skrbstvenih trgih, kjer so pomembne akterke migrantke.

V pričujočem članku analiziram položaj slovenskih državljanek, ki dnevno prestopajo slovensko-italijansko državno mejo, da bi na globalnem skrbstvenem trgu v Italiji v zasebnih gospodinjstvih čistile, varovale otroke in negovale starejše. Raziskave evropskih sistemov blaginje umeščajo Italijo v t. i. mediteranski model, za katerega je značilno, da je skrbstveno delo, zlasti skrb za starejše, skoraj v celoti prepuščeno družini (Bettio idr. 2006: 272). Z vidika sociodemografskih trendov Italija po letu 1970 doživlja pospešeno staranje populacije, hkrati pa zlasti v industrijsko razvitem severu stopnja zaposlovanja žensk ves čas narašča. Po letu 1980 se je Italija iz države emigracije spremenila v državo rastoče imigracije. V nasprotju z mediteranskimi državami, kot so Španija, Grčija in Portugalska, so v Italiji pokojnine relativno visoke, hkrati pa država omogoča individualno finančno podporo starejšim, ki potrebujejo dodatno oskrbo ali dolgotrajno nego. Ob nerazvitih javnih kapacitetah in manku reguliranih tržnih storitev so ta sredstva usmerjena v obsežen nereguliran globalni skrbstveni trg, ki vključuje tudi skrb za otroke in gospodinjstva ter omogoča neformalno delo številnim globalnim skrbstvenim delavkam.¹ Te v največjem številu prihajajo s Filipinov, v manjših deležih pa iz Peruja, Šri Lanke, Romunije, Poljske, Albanije, Maroka in številnih drugih držav (prav tam).

Slovenija, čeprav postsocialistična vzhodnoevropska družba, v tranzicijskem obdobju ni doživljala delovne emigracije žensk na Zahod, ki je sicer značilna za številne vzhodnoevropske države (Williams 2005). Vendar etnografske in druge študije (Orehovec 1997; Verginella 2006) pričajo, da slovenske državljanke, prebivalke vasi in krajev ob meji z Italijo, od 19. stoletja kontinuirano delujejo kot neformalne skrbstvene delavke v zasebnih gospodinjstvih v italijanskih obmejnih mestih. Na podlagi individualnih intervjujev² v tem članku analiziram, kako se slovenske državljanke umeščajo v globalni trg skrbstvenega dela v Italiji. Medtem ko obstoječe študije o globalizaciji skrbstvenega dela ne posvečajo posebne pozornosti historizaciji posameznih primerov mednarodne delitve skrbstvenega dela, v tem članku najprej osvetlim zgodovinski kontekst in posebnosti položaja slovenskih v primerjavi z globalnimi skrbstvenimi delavkami z vidika več kot stoletne kontinuitete, tako rekoč tradicionalnosti tega pojava. Analiziram, kako na specifične položaje slovenskih skrbstvenih delavk v Italiji vpliva dejstvo, da gre za obmejno regijo z očitno kulturno in jezikovno bližino, zlasti pa poudarim specifične položaje dnevnih

1 Termin *globalne skrbstvene delavke* izhaja iz parafraze terminov *global servants* (Parreñas 2001) in *global care work* (Widding Isaksen 2010). Uporabljamo ga kot sinonim za migrantsko skrbstveno delavko.

2 Aktualni položaj slovenskih skrbstvenih delavk v Italiji analiziram na podlagi 16 individualnih intervjujev na območju Krasa, Goriške in Vipavske doline. Pet intervjujev je bilo narejenih leta 2006 v okviru projekta Sistem pomoči na domu – SIPA (Equal program), 11 intervjujev pa leta 2009 v okviru diplomskega dela »Donne di servizio«: Plačano družinsko delo (transkripcije so zbrane v Bratož 2009). V obeh terenskih raziskavah sta raziskovalki Mojca Sušnik in Ivana Bratož – zahvaljujem se jima za njuno terensko delo, ki je empirično izhodišče tega članka – pridobivali respondentke po metodi snežne kepe; intervjuji so bili posneti in transkribirani. Obe raziskavi sta poleg demografskih podatkov vključevali vprašanja o prejšnjih delovnih izkušnjah, motivih za opravljanje skrbstvenega dela v Italiji, pozitivnih in negativnih izkušnjah z delodajalci, poteku delovnega dne, njihovem mnenju, zakaj jih gospodinjstva zaposlujejo, odnosih z drugimi migrantskimi skrbstvenimi delavkami, socialni varnosti in načrtih za prihodnost.

skrbstvenih migrantk, ki v literaturi, ki se pretežno osredotoča na dolgotrajne,časne ali krožne migracije, še ni obdelan. Metodološko članek predstavlja mikrostudijo, tako v geografskem smislu (obmejna regija med Slovenijo in Italijo) kot v smislu osredotočenja analize na osebne pripovedi skrbstvenih delavk. Čeprav osebne pripovedi ne odražajo realnosti, pač pa jo v procesu naracije na poseben način konstruirajo, so relevantne za analizo družbenih pojavov, ker omogočajo povezovanje objektivnih dejavnikov, ki opredeljujejo določen pojav, z njihovim subjektivnim osmišljanjem in tako odprejo prostor za vnašanje novih interpretacij, tistih, ki so bile zastrte v prevladujočih razlagah družbenih procesov (Pajnik, Bajt 2009).

PRIMORSKE SKRBSSTVENE DELAVKE V ITALIJI MED PRETEKLOSTJO IN SEDANJOSTJO

Mejno območje med Slovenijo in Italijo, ki ima tudi simbolne pomene meje med Vzhodno in Zahodno Evropo in je bilo pred dvema desetletjema tudi meja med nasprotujočima si političnima in ekonomskima sistemoma, ki sta ideološko delila Evropo, je zaznamovano z razgibano zgodovino, polno političnih sprememb, premikov imperialnih in državnih meja, sprememb mejnih režimov ter z večsmernimi migracijskimi tokovi. V tej dinamiki ostaja fenomem Primork, ki v italijanskih mestih opravljajo skrbstveno delo, kontinuiran vse od srede 19. stoletja do danes. Do prve svetovne vojne, ko je del Italije skupaj s slovenskim ozemljem pripadal avstro-ogrskega imperiju, so slovenske ženske predstavljale več kot polovico migrantk v Trst v primerjavi z moškimi (Kalc 2002). Večina med njimi je bila ruralnih deklet, starih med 15 in 20 let, ki so tako kot moški vrstniki iskala v mestu delo in zaslužek. Kot pravi Verginella (2006), je bil njihov odhod v mesto pogosto posledica gospodarske krize, ki je zajela revno plast kmečkega prebivalstva. Patrilinearni vzorec dedovanja je določal, da večji del kmetije in premoženja pripada prvorojenemu sinu, zato večini otrok v praviloma številčnih družinah, zlasti pa dekletom, ni preostalo drugega, kot zapustiti dom (Mlekuž 2004). Zaposlovale so se kot služkinje, kuharice in gospodinjske pomočnice pri družinah. Poleg pomoči družini, ki je ostala na kmetiji, je bil glavni namen njihove migracije s služenjem zaslužiti doto, ki bi jim prepečila padec med najrevnejše na poročnem trgu. Tovrstna ruralno-urbana ekonomska migracija in vzorec zaposlovanja mladih ljudi predstavlja model življenjskega ciklusa (Nagata 2003), v katerem je služenje sestavni del prehoda iz izvorne v ustvarjanje lastne družine, služenje pa je pojmovano kot učenje, navezovanje stikov, priložnost za družbeno mobilnosti navzgor in varčevanje.

Drugače je bilo z aleksandrinkami, slovenskimi Primorkami, ki so se kot cenjene služkinje, gospodinjske pomočnice in dojitje zaposlovale pri bogatih družinah v Egiptu. Poleg mladih samskih deklet so bile mnoge aleksandrinke poročene in matere majhnih otrok. V slovenski kolektivni zavesti so aleksandrinke simbol mater, ki so v varstvo sorodnic in očetov zapustile majhne, včasih komaj rojene otroke, da bi prevzele dobro plačano delo dojitelj v tujini in s tem omogočile preživetje družine. Aleksandrinstvo predstavlja tipično GVS, ki je kontinuirano potekala med Slovenijo in Egiptom od leta 1890 do druge svetovne vojne, ko je bila pretrgana zaradi spremenjenih političnih razmer v Egiptu ter zaradi rastoče industrializacije in novih možnosti zaposlovanja doma (Koprivec 2013). Aleksandrinstvo kaže, da GVS niso zgolj sodoben pojav, pač pa so obstajale že v preteklosti, vendar v različnih kontekstih: smer migracij je bila drugačna; država izvora in ciljna država sta bili v različnih socioekonomskih položajih, kot sta danes; namesto skrbstvenega primanjkljaja je bil povod GVS življenjski stil premožnih evropskih in egiptčanskih slojev v Egiptu.

Kljub spremenjenim ekonomskim in političnim razmeram po drugi svetovni vojni in »novi« meji, ki je ločevala Slovenijo v okviru Jugoslavije od Italije, hkrati pa tudi simbolno vzpostavljala nove notranje meje v Evropi, so Primorke nadaljevale pridobitno dejavnost v Italiji. V obdobju med letoma 1945 in 1954 je prvi val industrializacije v Jugoslaviji omogočal predvsem ustvarjanje novih zaposlitev za moške,

ženske pa so še vedno ostajale doma. Zaradi negotovosti, komu bo pripadlo slovensko Primorje, k Italiji ali novi državi Jugoslaviji, in v bojzani, da bo zaledje odtrgano od Trsta, od katerega je bilo vitalno odvisno, se je precej slovenskih družin odselilo v Trst. Prav ti izseljenci so bili pomembna socialna mreža, na katero so se oprle Primorke, ki so ostale v domačem kraju in se dnevno vozile na delo k družinam v Trst (Orehovec 1997). Pridobljene izkušnje z delom v Trstu, ki so se prenašale iz generacije v generacijo, in novonastala mreža sorodnikov so ženskam omogočale, da so si našle delo v neformalnem skrbstvenem sektorju. V prvih desetletjih po vzpostavitvi meje so razvile strategije, da so vsakodnevno neovirano prehajale varovano mejo, po letu 1954 pa je meja zaradi gospodarskih interesov obeh strani postajala vse bolj prepustna, dokler ni bila leta 2007 mejna kontrola s šengenskim sporazumom ukinjena.

V obdobju med letoma 1960 in 1980 se je obseg dnevni migracij žensk v Italijo zmanjšal, nikakor pa niso izginile (Verginella 2006). Razloge za zmanjšanje je mogoče iskati v novih možnosti zaposlovanja, ki jih je drugi val industrializacije omogočal tudi ženskam, hkrati pa se je položaj žensk v Jugoslaviji v tem obdobju občutno izboljšal. Kot pokaže Burcar (2009: 7), je bila v skladu s socialistično politiko, ki je spodbujala splošno zaposlenost za vse, pri tem pa dajala poseben poudarek ženski emancipaciji, in ob pomoči na novo ustanovljenih podpornih javnih servisov, kot so bili vrtci in jasli, omogočena množična zaposlitev žensk za polni delovni čas. Iz tega pa so izhajale tudi pomembne individualne pravice do socialnega, zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja. Ekonomski motiv brezposelnosti in pomanjkanja je postal spet pomemben v devetdesetih letih, ko je slovensko gospodarstvo zaradi sprememb političnega in ekonomskega sistema ter odcepitve od Jugoslavije doživljalo krizo.

POLOŽAJ PRIMORSKIH SKRBTVENIH DELAVK V ITALIJI DANES

Kdo so slovenske skrbstvene delavke v obmejnih italijanskih mestih?

V sodobnosti se tradicija skrbstvenega dela v gospodinjstvih v Italiji nadaljuje zlasti med ruralnimi ženskami. Če so v preteklosti delo v družinah v Italiji iskala predvsem mlada dekleta, demografska slika intervjuvank, delujočih v Italiji, danes kaže, da prevladujejo ženske srednjih let (od 40 do 65 let) in starejše, že upokojene ženske (najstarejša respondentka je stara 76 let). Mlade ženske, stare od 20 do 40 let, se v ta tradicionalni vzorec vključujejo izjemoma in začasno, zanimivo pa bi bilo spremljati njihove življenjske poteke z vidika, ali se bodo pozneje kljub temu vrnila k materinim tradicionalnim vzorcem neformalnega dela v Italiji. Večina respondentk je poročenih in imajo že samostojne otroke. Kadar med materino odsotnostjo otroci še potrebujejo varstvo, si pomagajo z razširjeno družino. Razen ene respondentke, ki ima visokošolsko izobrazbo, in je v delo čiščenja v Italiji vstopila šele po upokojitvi, imajo vse respondentke nizko izobrazbo, končano osnovno ali dveletno poklicno šolo. Večina respondentk, ne pa vse, so že bile formalno zaposlene v Sloveniji, vendar so zaposlitev iz različnih razlogov zamenjale za neformalno skrbstveno delo v Italiji.

Motivi za delo v Italiji

Motivi za delo v Italiji so različni. Ekonomski motivi so pomembni, vendar niso tako nujni, kot so bili v preteklosti. Pomemben ekonomski motiv je še vedno zaposlitev. Respondentke so povedale, da v domačem kraju s svojo izobrazbo ne morejo najti zaposlitve. Industrijskih tovarn skoraj ni več, delovna mesta čistilk, strežnic, negovalk so že zasedena, delo administratork je zanje prezahtevno. Če že najdejo delo v Sloveniji, je to slabo plačano osemurno fizično delo, medtem ko v gospodinjstvih v Italiji dobijo boljše plačilo za krajši in prilagodljiv delovni čas. Respondentke reflektirajo negotovost na trgu dela in

spremembe v strukturi gospodarstva, ki so nastale s prehodom v kapitalistični sistem. Marta (1947)³ pravi: »Ma, to so privatniki, glih tako, veste. Ma, kej je boljše ... to so ti, ki te vržejo takoj ... ni več družbenih firm, tam, kjer si bil varen.« Za upokojenke, ki imajo nizko pokojnino, ker so bile v svoji aktivni dobi gospodinje, tovarniške delavke z nizko plačo ali pa so delale na črno v Italiji in so si same plačevale socialno zavarovanje, je neformalno delo v Italiji nujno dopolnilo k prenizki pokojnini. Mnogim družinam pa to delo prinaša dodatek k družinskemu proračunu, ki nekoliko dvigne kvaliteto življenja.

Respondentke, ki v Sloveniji niso mogle najti dela, so večkrat poudarile, da jim neformalno delo v Italiji omogoča neodvisnost od moža: »No, pa da vam povem, jaz sem bila doma, na Zavodu, ene par let, od začetka je še nekaj bilo, potem pa vedno manj in kar ni bilo dela. Jaz nisem imela delovne dobe, nisem dobila skoraj nič in sem bila odvisna od moža. In to, veste, to je težko. Če delaš, pa si tako odvisen« (Cvetka 1960). Tudi Klara (1947) pravi: »Vse, samo da nisem odvisna od moža.« Barbič in Miklavčič-Brezigar (1999) pretanjeno analizirata emocionalne in družbene motive za tako obliko dela. Ruralne ženske so lahko precej omejene na ozek krog svoje družine in imajo malo možnosti za socializacijo zunaj doma. Občasno neformalno delo jim omogoča kanček zasebnosti in individualnosti ter distance od moža in otrok, druženje zunaj sorodstvenih mrež in pridobivanje novih izkušenj.

Tradicionalna ukoreninjenost tega vzorca dela je med Primorkami lahko sama po sebi razlog, da se brez večjih premišljanj odločijo za tovrstno delo. Kot pravi Jožica (1950) in tudi potrdi medgeneracijski prenos tega vzorca zaposlovanja znotraj družine:

Jaz nikoli nisem bila zaposlena v Sloveniji. Jaz sem tam dol začela delat že kot mlada punca. Moja mama je delala kot gospodinjska pomočnica in jaz sem ji šla kdaj pomagat. [...] Tudi moja hči hodi v Trst delat, ni naredila šole in mora nekaj delat. Od vedno se je to bolj splačalo kot pa služba v Sloveniji.

Usklajevanje dela in družine

Študije globalnih skrbstvenih trgov upravičeno poudarjajo, da migrantke omogočajo ženskam srednjega in višjega razreda v bogatih državah usklajevati profesionalno in družinsko življenje, medtem ko so same ujete v težki situaciji, ko morajo skrbeti za svoje otroke na daljavo in so njihove potrebe po usklajevanju dela in družine povsem prezrte (Lutz 2011). Rachel Salazar Parreñas (2001) pokaže, kako ne vključevanje specifičnih situacij migrantk v politike usklajevanja dela in družine prizadene njihove otroke in družine, kar se kaže v dolgotrajni odsotnosti fizičnega stika med materjo in otroki, premagovanju birokratskih ovir, ko poskušajo urediti obisk otrok pri materi, in večletnem čakanju na možnost združevanja družine. Neformalno skrbstveno delo lahko zelo omejuje možnosti usklajevanja dela in družine zaradi dolgih in slabo definiranih delovnikov, slabega plačila, ki vodi v več zaposlitev hkrati, nestandardnega delovnega časa, ki vključuje konce tedna, praznike, večerno, nočno in izmensko delo, časovno potratne neplačane prevoze od ene do druge stranke (Cancedda 2001). Še zlasti je to delo obremenjujoče za *live-in*⁴ delavke. V nasprotju s tem pa primorske delavke v Italiji prav neformalno delo poudarjajo kot rešitev iz zagate pri usklajevanju dela in družine, saj jim prilagodljivo skrbstveno delo v Italiji omogoča izhod iz slabo plačanih formalnih zaposlitev z dolgimi, neprilagodljivimi delovniki in opresivnimi delovnimi razmerami v Sloveniji.

Primorke delajo v družinah v Italiji izključno kot *live-out*⁵ delavke v enem ali več gospodinjstvih,

3 Zaradi varovanja anonimnosti respondentk so njihova imena izmišljena, medtem ko je letnica rojstva prava.

4 Pojem *live-in* skrbstvene delavke je uveljavljen v literaturi o GVS (Anderson 2000) in se nanaša na tisto obliko dela, v kateri skrbstvena delavka živi v družini, v kateri dela. Ker v slovenščini ni mogoče najti ustreznega prevoza, ta izraz uporabljam v angleškem izvorniku.

5 Pojem *live-out* skrbstvene delavke ima nasproten pomen od pojma *live-in* in označuje skrbstvene delavke, ki delajo v različnih aranžmajih za več delodajalcev hkrati in živijo v lastnem domu. Tudi ta izraz v tem besedilu uporabljam v izvorni angleški obliki.

popprečno od pet do šest ur dnevno in ne nujno vsak dan, kar jim omogoča lažje usklajevanje dela in skrbi za družino. Večina čisti in dopoldan varuje otroke, kar jim omogoča večjo časovno prilagodljivost kot emocionalno naporna in časovno obremenjujoča nega starejših. Delodajalci jim omogočajo dopust in nekateri tudi plačano bolniško. Kot pravi Ana (1969): »Če potrebujem dopust, to ni noben problem. Če zbolim, mi v dveh družinah vseeno plačajo, čeprav v resnici ne delam.«

Slabe delovne razmere, neprilagodljivi delovniki in nizke plače v formalnih zaposlitvah v Sloveniji so strukturni vzvod vzdrževanja tradicionalnega vzorca dnevnih delovnih migracij žensk v Italijo. Nina (1970), mati dveh šoloobveznih otrok, dela v Italiji že deset let. Na vprašanje, zakaj se je odločila za to delo, potem ko je bila nekaj let zaposlena kot prodajalka v Sloveniji, je odgovorila: »Zaradi vse večjega pritiska v službi, nenehnega podaljševanja delavnika, najbolj pa zaradi družine. Treba se je bilo odločit, ali delo ali družina.« Ema (1966), ki je 14 let v Sloveniji delala v strežbi, je na isto vprašanje odgovorila: »Veste, kako je, majhni otroci, ti pa delaš vsak vikend, v strežbi je plača slaba. In sem si rekla, šla bom delat tja čez, bom vsaj frej ob sobotah in nedeljah.« Če se morajo transnacionalne migrantke, ki v družinah bogatih držav opravljajo skrbstveno delo, odpovedati preživljanju časa s svojimi otroki, pa primorskim dnevnim migrantkam v Italijo to delo omogoča, da lahko vsaj nekaj časa preživijo z njimi. Hkrati pa Primorke reflektirajo posledično obremenjenost z dvojnim družinskim delom. Marta (1947) pravi: »Ura je pol pet, ko pridem domov. Doma pa me čaka, saj veste, komplet vse še enkrat, kar delam tam, me čaka doma.«

Rekrutacija

Raziskave o globalnih skrbstvenih trgih poleg vloge etničnih migrantskih mrež in Katoliške cerkve razkrivajo industrijo rekrutacije migrantskih delavk iz revnih držav; izvajajo jo specializirane agencije, ki večinoma delujejo na meji zakona. Rekrutacija temelji na finančnem posojilu z visokimi obrestmi, ki naj bi pokrilo stroške storitve agencije, in je eden najbolj žgočih problemov v delovanju GVS (Anderson 2000). V nasprotju s tem primorske delavke v Italiji nikoli ne uporabljajo agencij za iskanje dela. V več kot stoletni tradiciji svojega delovanja v Italiji so vzpostavile socialno mrežo, ki omogoča kontrolo neformalnega trga dela v obmejnih italijanskih mestih. Ta socialna mreža je ključna za ohranjanje stalnih strank in širjenje kroga mestnih odjemalcev njihovih storitev. Večina delavk se vozi v Italijo z avtobusi. Skupna vožnja na delo med njimi vzpostavlja občutek pripadnosti posebni ženski skupnosti in jih povezuje v kolektiv, v katerem si izmenjujejo izkušnje, informacije o »dobrih« in »slabih« delodajalcih, pomagajo si pri iskanju novih delodajalcev. To jim omogoča neformalno mrežo socialne varnosti pa tudi socialne kontrole. Kot je povedala Ida (1944): »Pri nas si ženske tu zelo, zelo veliko pomagajo, pri nas ob meji še posebej. [...] Dosti se pomaga starejšim, ko grejo v penzijo, ki so še sposobne delat, da zaslužijo nekaj denarja. Ženska ena drugi, to je naj-naj-največja pomoč. In tako tudi največ dobijo.«

Načini in vrste dela

Zaposlitev v zasebnih gospodinjstvih je lahko v obliki *live-in* ali *live-out*. *Live-in* oblika dela, ki pritegne zlasti nedokumentirane migrantke, je opresivna oblika dela, v kateri so, kot poročajo študije, zlorabe in izkoriščanja pogosti (Anderson 2000). Delovni čas delavke ni jasno določen, podvržene so družbeni izolaciji, pomanjkanju zasebnosti ter ločenosti od lastne družine. V primerjavi s tem so prednosti *live-out* dela očitne in se kažejo v manjšem nadzoru delodajalca, boljši definiranosti obsega dela, možnosti zasebnosti in bivanja z lastno družino (prav tam).

Primorke praviloma delujejo kot *live-out* delavke, saj jim to omogoča bližina doma. Opravljajo dela, kot so čiščenje, pospravljanje in kuhanje, ki so včasih kombinirana z varstvom predšolskih otrok ali nego ostarelih družinskih članov. Tiste, ki so v svoji karieri delovale kot varuške ali negovalke starejših, poročajo

jo o velikih emocionalnih in fizičnih obremenitvah, zato se raje odločajo za čiščenje in pospravljanje, ki omogočata tudi večjo časovno fleksibilnost. Neva (1969), ki pri družini v Italiji pospravlja, kuha in varuje dva predšolska otroka, je takole opisala svoj delovni dan:

Jaz vsako jutro grem od doma že pred sedmo uro, grem v mlekarno, kupim sveže mleko in prinesem kruh. No, moram povedat, da je ta gospodinja, kjer sem, zelo prijazna, spijemo skupaj kavo in potem gre ona v službo. Potem jaz dve puncici, stari dve in štiri leta, jih čuvam, malo kakšno našo pravljico, veste, tudi preberem in malo povem, kako je pri nas na Opčinah. Skuham tudi kosilo, se jim strašno dopade, ker znam skuhat joto, prinesem tudi od doma kaj domače hrane in se jim strašno dopade. In potem pride ona okoli ene ure in ji potem predam otroke. Takrat pa jaz ostanem še dve uri, toliko, da počistim. Rada pohitim, prej ko pride njen mož, pride okoli pol štirih.

Primorske skrbstvene delavke v Italiji še vedno ohranjajo kontinuiteto tradicije čezmejnega trgovanja z vrtninami, s pekovskimi izdelki, sadjem ipd., zaradi česar so v gospodinjstvih še bolj cenjene in zaželjene. Cvetka (1960) je povedala: »Jaz tudi včasih kakšne češplje, jabolka, tega je pri nas polno, tukaj doma na vrtu sadimo, in mi imamo malo kmetije doma, veste. Strašno radi imajo kozje mleko, ne vem, je boljše. Tako da tudi kaj za to zaslužim. Tako, nesem dol.«

Pogosto pospravljajo in čistijo v dvokariernih družinah z otroki in pri starejših ljudeh, ki potrebujejo podporo pri sicer samostojnem življenju. Nekaj respondentk je povedalo, da medtem ko one v družini čistijo in pospravljajo, družina zaposluje tudi otroško varuško ali negovalko ostarelega družinskega člana. Pogosto pa so gospodinjke pomočnice tudi v premožnih družinah, v katerih ženske niso zaposlene zunaj doma. Kot pravi Klara (1947): »Oni imajo dosti večerij, ki jih prirejajo doma za druge in tako grem jaz za vikend jim kuhat in postreči večerjo.« Opravljene storitve se nanašajo na zapolnjevanje skrbstvenega primanjkljaja v dvokariernih družinah in pri pomoči starejšim ljudem, pa tudi na statusne storitve življenjskega stila v premožnih gospodinjstvih, ki niso povezane s skrbstvenim primanjkljajem. Iz pripovedi respondentk izhaja, da je meja med skrbstvenim delom in storitvami življenjskega stila lahko zelo tanka in da ocena o skrbstvenem primanjkljaju kot ključnem motivu za zaposlovanje migrantk v družinah, ki predstavlja temeljni interpretativni okvir aktualnih teoretizacij zaposlovanja migrantk v zasebnih gospodinjstvih (Williams, Gavanas 2008; Lutz 2011), ni vedno upravičena.

Odnosi z delodajalci

Razmerja med skrbstveno delavko in družino so pogosto dolgotrajna in delavke so v družini sprejete kot njihove članice. Pojav »članica družine« je dobro raziskan in kaže na ambivalenten in asimetričen odnos med delodajalcem in delavko (Bakan, Stasiulis 1997). Motiv, zakaj je delavka postavljena v položaj »članice družine«, je predvsem vplivati na njeno čim večjo razpoložljivost, voljnost, skrbnost, pripravljenost na žrtvovanje in brezplačne usluge.

Tudi primorske delavke v Italiji poudarjajo, da jih delodajalci sprejemajo kot članice družine, hkrati pa reflektirajo hierarhična razmerja, razmerja *drugosti* (angl. *othering*) in neenakosti, ki se odvijajo pod navidezno prijaznim površjem in se kažejo v subtilnih vsakdanjih gestah. Ena takih gest je preverjanje delavke, da bi se delodajalci prepričali o njeni poštenosti. Marta (1947) pravi: »Tisto te pa kar zaboli. So mi nastavili, je bilo tam 50 €, tam pri šolnih vrženo. Saj veste, jaz vem, da tisto jim ni padlo.« Drugi primer je socialna distanca. Opisuje jo Cvetka (1960), ki v Italiji varuje otroke v eni od družin s slovenskimi koreninami: »Jaz sem jim rekla, da naj pridejo kdaj k nam, veste, pri nas je praznik, češpljevi dnevi in tako, je za otroke fajn. Pa nočejo. To pa striktno nočejo.« Tudi prehranjevalni rituali, o katerih poročajo respondentke, ki gospodinjki delavki določajo, da pripravi hrano za celo družino, ne pripustijo pa je k skupnemu obedu, ampak ji določajo, da hrano poje v ločenem prostoru ali z otroki, izkazujejo socialno distanco. Neva (1969) pravi: »Čeprav je gospodinja zelo prijazna, mi da velikokrat vedeti, da sem samo

pomočnica.« S temi gestami delodajalci utrjujejo družbeno distanco do delavke. Ta je porušena z njenim vstopom v intimno sfero skrbi, hkrati pa se tako na ravni medosebnih odnosov preigravajo strukturna razmerja moči med ekonomsko močnejšimi in ekonomsko šibkejšimi, med urbanim in ruralnim, med »starimi« in »novimi« članicami Evropske unije, pa tudi med »pravim« formalnim delom in neformalnim skrbstvenim »nedelom«. Neformalno skrbstveno delo je večkratno družbeno stigmatizirano: kot neformalno, »ilegalno« delo, kot feminizirano delo in kot skrbstveno, družbeno nepriznано delo. Ta stigma doleti tudi skrbstveno delavko, in je še večja, če je delavka migrantka.

Iz intervjujev je razvidno, da primorske delavke izkazujejo v odnosu do delodajalcev v Italiji veliko avtonomijo. Če so delodajalci nespoštljivi in izkoriščevalski, jih preprosto zamenjajo, kar jim omogočajo dobro poznavanje terena in mreže solidarnosti med delavkami. Čeprav se v zadnjih desetletjih na neformalnem trgu skrbstvenih storitev v Italiji uveljavlja vse več Filipink ter migrantk iz vzhodnoevropskih držav in z Balkana, imajo Primorke neke vrste monopol in kontrolo na trgu. In to kljub temu da je cena njihovega dela tudi do dvakrat višja od cene dela »novih« migrantk. Etnizacija in hierarhizacija skrbstvenih delavk v tem primeru vzpostavlja slovenske delavke kot privilegirane, razloge za to pa je mogoče iskati prav v stoletni tradiciji, značilnostih obmejne regije, zaradi katerih imajo številne družine v italijanskih obmejnih mestih slovenske prednike, ter zaradi jezikovne in kulturne bližine. Ne gre pa prezreti dejstva, da ta vzorec vztraja na meji med evropskim centrom in periferijo, na notranji ločnici med »staro« in »novo« Evropo, kar vzpostavlja odnos med delodajalci v Italiji in slovenskimi delavkami kot asimetričen, ne glede na to, kako privilegirani položaji imajo slovenske delavke na italijanskem neformalnem skrbstvenem trgu.

Neformalnost

Neformalni trgi skrbstvenih storitev se vzpostavljajo na marginah družbe, obrobju ekonomije in mejah legalnosti, kar je posledica marginalizacije skrbstvenega dela in tistih, ki to delo opravljajo, kar je značilnost sodobnih kapitalističnih družb. Velik delež družbeno potrebnega skrbstvenega dela opravijo migrantke v polju sive ekonomije. Od dela migrantke imata dobiček tako država izvora kot ciljna država. Za ciljno državo ostaja družbeno potrebno reproduktivno delo še naprej poceni, saj se izobražene ženske, domačinke, lahko vključijo na trg delovne sile in ekonomsko prispevajo tako, da si individualno plačujejo opravljanje skrbstvenega dela. Ker številne migrantke prihajajo na delo za omejeno časovno obdobje, ciljna država z njimi nima stroškov za oskrbo v starosti, in ker svojih otrok praviloma ne pripeljejo s seboj, tudi stroški, povezani z zdravjem in izobraževanjem otrok, ostanejo breme države izvora. Države izvora pa imajo od emigrantskih delavk ekonomski priliv (Hrzenjak 2007).

Primorke praviloma delujejo v sivi ekonomiji, čeprav imajo možnosti legalizacije dela. Vztrajanje v neformalnosti je ugodno za delodajalce, saj so storitve cenejše, in za delavke, ker jim omogoča, da so upravičene do ostankov socialnega sistema v Sloveniji, hkrati pa jim omogoča dodatni dohodek. Kot pravi Ina (1971):

Oni so me hoteli že takoj na začetku zaposlit. Ma jaz nisem hotela, ker sem bila pri možu zaposlena in je bilo tako zame boljše. Da sem delala v bistvu na črno. Oni mi dajo enkrat na mesec 100 €, da si plačam zavarovanje pri nas, v Sloveniji. Si raje plačujem tu kot v Italiji. Dobim otroški dodatek, štipendijo za otroka, tako da je zame boljše.

Kot se kaže v intervjujih, lokalni zavodi za zaposlovanje in centri za socialno delo, kjer ženske uveljavljajo socialne olajšave, ter šole, kjer uveljavljajo znižana plačila za stroške šolanja otrok, vedo za njihovo neformalno delo v Italiji, vendar tega ne sankcionirajo. Tudi na italijanski strani, kjer je vlada leta 2002 z zakonom Bossi-Fini nameravala zaježiti nezakonito zaposlovanje migrantk, to ni bistveno vplivalo na položaj slovenskih skrbstvenih delavk (Verginella 2006). Obe državi imata namreč ekonomske koristi od tega, da si ženske individualno, privatizirano in na meji legalnosti poiščejo rešitve za skrbstveno

delo in zaposlitev. Strukturna marginalizacija skrbstvenega dela pa na individualni ravni vzpostavlja negotovost tako delodajalcev kot delavk, saj so kljub navidezni benevolentnosti države neprestano pod grožnjo inšpekcije, preganjanja sive ekonomije in sankcioniranja. Kot kažejo intervjuji, delavke ta strukturni problem internalizirajo, individualizirajo in se soočajo z občutki krivde. Jožica (1950) pravi: »Tako, na ene trenutke nam dajo vedet, da vedo. Saj jaz vem, da ni pošteno. Jaz vem, da delajo ženske, veste na Kozini je ene par teh obratov privatnikov in res delajo, ena črna, ena bela, in potem so še obdavčene. Vem, da ni prav.«

ZAKLJUČEK

Osebnе izpovedi primorskih skrbstvenih delavk v Italiji pričajo, da dolgotrajna zgodovinska kontinuiteta neformalnega skrbstvenega dela v Italiji, značilnosti obmejne regije in tip migracij – dnevne migracije – vplivajo na drugačen, boljši položaj slovenskih migrantskih delavk v primerjavi z drugimi migrantkami na globalnih skrbstvenih trgih. Kontinuiteta dela vzpostavlja razširjene, trajne socialne mreže delodajalcev s slovenskimi predniki in omogoča dobro poznavanje terena. Sosedstvo države izvora in ciljne države vzpostavlja kulturno in jezikovno bližino, ki migrantski delavki olajšata vstop v gospodinjstvo. Tip dnevne migracije pa omogoča manj opresivno *live-out* obliko dela, vsakodnevno vračanje v državo izvora in kontinuirano skrb za lastno družino. V nasprotju z migrantkami iz t. i. tretjih držav in tretjega sveta, ki delujejo na globalnih skrbstvenih trgih, se primorske delavke ne soočajo s problemi državljankega statusa, delovnih viz in stalnega prebivališča. Te okoliščine, ki vključujejo še močno lokalno solidarnostno mrežo med ženskami, ki opravljajo isto delo, v odnosu do delodajalcev vzpostavljajo primorske skrbstvene delavke v Italiji kot avtonomne in opolnomočene.

Na mikroindividualni ravni osebnе izpovedi delavk kažejo, da Primorke uspešno obračajo sebi v prid strukturna nasprotja med vzhodom in zahodom Evropske unije, ruralnim in urbanim, tradicijo in modernostjo, dobrim zaslužkom in neuglednim delom. Iz makroperspektive pogojev, ki oblikujejo življenje žensk v Sloveniji, pa je neformalno skrbstveno delo Primork v Italiji mogoče interpretirati kot individualizirano strategijo izhoda iz neugodnih strukturnih razmer, ki jih oblikujejo politike in režimi socialne varnosti, trga dela in (ne)enakosti spolov ter njihovo součinkovanje. Socialna varnost je v Sloveniji v precejšnji meri individualizirana, saj socialne varovalke, kot so minimalna plača, nadomestila za brezposelnost, velik delež pokojnin in socialne podpore ne dosegajo praga revščine. Za ženske na Primorskem, ki ostanejo brez zaposlitve, so zaposlene in prejemale minimalno plačo ali so (predčasne) upokojenke s (pre)nizko pokojnino, predstavlja neformalno delo na globalnem skrbstvenem trgu v Italiji, ki je njihova tradicionalno uhojena delovna niša, strategijo izogibanja revščini. Hkrati so se po letu 1991 izrazito spremenile razmere na trgu dela v Sloveniji. Brezposelnost, zlasti starejših žensk, se je povečala in postala dolgotrajna, delo za polni in nedoločen čas je postalo izjema, povečali so se intenzivnost, negotovost in fleksibilizacija dela. Raziskave kažejo, da je delovni čas v Sloveniji razmeroma zelo dolg glede na severozahod Evrope, povečuje se obseg nadurnega dela in dela ob koncu tedna ter dela v izmenah (Ignjatovič 2002: 183–184). Ob socialni in zaposlitveni negotovosti pa je treba upoštevati tudi spolne norme, ki ženske, še zlasti v ruralnih okoljih, večkratno obremenijo: kot skrbnice doma; kot zaposlene ženske, ki so ekonomsko neodvisne in enakovredno partnerju finančno prispevajo v družinski proračun; kot delavke na kmetiji. Skrbstveno delo v Italiji, čeprav neformalno in simbolno obremenjeno, se s prilagodljivim in krajšim delovnikom ter spodobnim plačilom, ki izhaja iz ekonomskih razlik med državama, kaže kot relevantna alternativa. Kljub boljšemu položaju, ki ga imajo Primorke na globalnem skrbstvenem trgu v Italiji v primerjavi z drugimi migrantskimi delavkami, pa je cena take »izhodne strategije« visoka. Njihovo delo v Italiji je ilegalno, kot tako ne omogoča socialne varnosti na podlagi delovne dobe in pokojnine, povečuje tveganje revščine v starosti in ekonomske odvisnosti od partnerja ter utrjuje vztrajni vzorec feminizacije in deregulacije skrbstvenega dela.

VIRI IN LITERATURA

- Anderson, Bridget (2000). *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Bakan B. Abugail, Stasiulis, Daiva (ur.) (1997). *Not One of the Family: Foreign Domestic Workers in Canada*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Barbič, Ana, Miklavčič-Brezigar, Inga (1999). Domestic Work Abroad. A Necessity and an Opportunity for Rural Women from the Goriška Borderland Region of Slovenia. *Gender, Migration and Domestic Service* (ur. Janet Momsen Henshall). London: Routledge, 164–179.
- Bettio, Francesca, Simonazzi, Anamaria, Villa, Paola (2006). Changes in Care Regimes and Female Migration: The 'Care Drain' in the Mediterranean. *Journal of European Social Policy* 16, 271–285.
- Bratož, Ivana (2009). »Donne di Servizio«: Plačano družinsko delo. *Diplomsko delo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Burcar, Lilijana (2009). Od socialistične k (neoliberalni) kapitalistični družbenoekonomski ureditvi: Redefinicija državljanstva žensk. *Borec* 61/657–661, 296–331.
- Cancedda, Alessandra (2001). *Employment in Household Services*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Castles, Stephen, Miller J., Mark (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Daly, Mary, Rake, Katherine (2003). *Gender and the Welfare State: Care, Work and Welfare in Europe and USA*. Cambridge: Polity Press.
- Hochschild, R. Arlie (1989). *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Hochschild, R. Arlie (2000). Global Care Chains and Emotional Surplus Value. *On the Edge: Living with Global Capitalism* (ur. Will Hutton, Anthony Giddens). London: Jonathan Cape, 124–138.
- Hrženjak, Majda (2007). *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Ignjatović, Miroljub (2002). *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Kalc, Aleksej (2002). *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Knjižnica Annales Majora.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina Aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lutz, Helma (2008). *Migration and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme*. Burlington, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Lutz, Helma (2011). *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London, New York: Zed Books.
- Mlekuž, Jernej (2004). Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 141–164.
- Nagata, Mary Louise (2003). *Scientific Report on Domestic Service, a Factor of Social Revival in Europe, 4. Seminar of the Servant Thematic Network »The Socio-economic Role of Domestic Service as a Factor of European Identity«*, Essex, <http://servantproject.com/reportEssex.htm> (15. 1. 2014).
- Orehovec, Martina (1997). Delo Istrank v Trstu. *Etnolog* 7, 115–129.
- Pajnik, Mojca, Bajt, Veronika (2009). Biografski narativni intervju: Aplikacija na študije migracij. *Dve domovini / Two Homelands* 30, 69–89.
- Parreñas Salazar, Rachel (2001). *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Ungerson, Clare, Yeandle, Sue (ur.) (2007). *Cash for Care in Developed Welfare States*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Verginella, Marta (2006). *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta.

- Yeates, Nicola (2004). Global Care Chains. *International Feminist Journal of Politics* 6/3, 369–391.
- Yeates, Nicola (2005). *Global Care Chains: A Critical Introduction*. Geneva: Global Commission on International Migration.
- Widding Isaksen, Lise (2010). *Global Care Work: Gender and Migration in Nordic Societies*. Lund: Nordic Academic Press.
- Williams, Fiona (2005). *Intersecting Issues of Gender, 'Race', and Migration in the Changing Care Regimes of UK, Sweden and Spain*. Predstavitev na letni konferenci mednarodnega sociološkega raziskovalnega odbora (19. 9. 2005). Chicago: Northwestern University. Neobjavljeno.
- Williams, Fiona, Gavanas, Anna (2008). The Intersections of Childcare Regimes and Migration Regimes: A Three-Country Study. *Migration and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme* (ur. Helma Lutz). Burlington, Hampshire: Ashgate Publishing, 13–19.